

מנורות בגולן – הערה על משמעותן הסמלית

אורן זינגבורים

הקדמה

כרקע לדין על משמעותן של ציורי מנורות שנמצאו על גבי פריטים ארכיטקטוניים עתיקים בגולן נשרטט בקצרה קווים לתולדותיה של המנורה – המוטיב היהודי שהיה הנפוץ ביותר באומנות העיטורית היהודית בעת העתיקה.¹ תיאור המנורה כמשכן מופיע בפירוט רב בספר שמות (כה לא-מ), דבר שהשליך על עיטוריה בתקופות מאוחרות יותר. במשכן שילה (שמואל א ג ג) מצוינת מנורה אחת, כאשר בבית המקדש הראשון, בתקופתו של שלמה, נאמר כי היו במקדש עשר מנורות (מלכים א ז מט); ייתכן שניתן להסביר כי אחת שימשה כהיכל כעבודת הקודש והאחרות שימשו לתאורה. אין אנו יודעים בכיורו מה עלה בגורל מנורת בית המקדש בחורבן הבית הראשון, ונראה כי חלק מכלי המקדש הושמד וחלקם נלקחו על ידי הבבלים לבבל, כמתואר במלכים ב כד יג (וכן בירמיה נב יז-כ). בתקופת בית המקדש השני אנו קוראים בחזונו של זכריה (ד א-ד), מתחילת בניין הבית, את תיאור המנורה בלשון זה:

וישב המלאך הַדֹּבֵר בי ויעירני כאיש אשר יעור משנתו. ויאמר אלי מה אתה רֹאֶה וְאָמַר ראיתי והנה מנורת זהב כְּלֵה וְגִלְהָה על ראשה ושבעה נְרִתֶיהָ עליה שבעה ושבעה מוצקות לנרות אשר על ראשה. ושנים זיתים עליה אחד מימין הגלה ואחד על שמאלה (פס' ב-ג).

מתיאור זה עולה כי הנביא ראה בחזונו מנורה בת שבעה קנים ושני עלי זית לצידה. ייתכן שמנורת הבית השני היתה דומה למנורה שמתוארת כמשכן, כמתואר בספר שמות. המנורה מופיעה באמצע תקופת הבית השני כאחד הכלים שנבזזו על ידי אנטיוכוס הרביעי מבית המקדש בשנת 169 לפנה"ס (מקבים א א כא-כג). לאחר כיבושי החשמונאים

1 הרחבה ראו ישראל ל' לוי: "תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה", קתדרה 98 (תשס"א), עמ' 32-7.

ושחרור ירושלים הורה המקבי על הכנת מגורה חדשה המתוארת על ידי יוסף בן מתתיהו כמגורה עשויה זהב (קדמוניות היהודים יב 318). מתקופה זו יש בידינו ממצאים בודדים של עיטורי מגורה, והם אלו: מגורה על גבי מטבע משנת 37 לפנה"ס לערך מירושלים; ציור על גבי טיח שנמצא בחפירות העיר העליונה בירושלים ומתוארך לתקופת הורדוס; שעון שמש שנמצא בחפירות הר הבית וחרוטה עליו מגורה; חמש מגורות חרוטות מקבר יסון בירושלים, שמקובל לתארך אותו לאמצע המאה הראשונה לסה"נ. מתוך ממצא מועט זה אנו למדים כי בתקופה זו בארץ ישראל עדיין לא היה שימוש נרחב בעיטור המגורה ויש לשאול מה הסיבה אם כך לשינוי המהותי, שהתפתח בשנים הבאות – כשלוש מאות שנה לאחר מכן – בשימוש הנרחב בעיטור המגורה.

המגורה המפורסמת ביותר היא המגורה שעל גבי שער טיטוס ברומא, שהוקם כעשר שנים לאחר כשלוש המרד הגדול ונצחון הרומאים. המגורה מתוארת בתבליט על גבי השער כמגורה בעלת שבעה קנים ולה בסיס בצורת מדרגות. תיאור זה, בתוספת ענפי הזית מחזונו של זכריה, הוכנסו לסמל המדינה, ולא בכדי. אין אנו יודעים מה היה בסיס המגורה במשך ובבית המקדש הראשון והשני – ייתכן שבסיסה היה בן שלוש רגליים או שהיה בסיס רחב ומדרגות שנסמכו אליו והכווהן עלה בהן על מנת להיטיב את הנרות.

לאחר חורבן הבית, ובמשך כמאתיים שנה, כמעט שאיננו מוצאים את המגורה באומנות היהודית בארץ ישראל. ייתכן שהמקור להיעדרו של ממצא כלשהו הוא איסור על עשיית כלים ככלי בית המקדש:

לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרה כנגד אולם, חצר כנגד עזרה, שלחן כנגד שלחן, מגורה כנגד מגורה, אבל עושה הוא של חמשה ושל ששה ושל שמנה, ושל שבעה לא יעשה ואפילו משאר מיני מתכות. ר' יוסי בר רבי יהודה אומר: אף של עץ לא יעשה, כדרך שעשו מלכי בית חשמונאי (מנחות כח ע"ב, ועוד).

גם במטבעות המרד שנמצאו בגמלא אנו מוצאים את הקשר לירושלים – מהות המרד ("לגאולת ירושלים") – אך איננו מוצאים עיטורי מגורה על גבי המטבעות השונים.

מאמצע המאה השלישית לסה"נ ואילך אנו מתחילים למצוא עיטורי מגורה בבתי כנסת בגולה וגם בארץ ישראל, כאשר תופעה זו מתרחבת לאין שיעור במאה הרביעית, שבה אנו מתחילים למצוא עשרות עיטורי מגורה במבני בתי כנסת, כדוגמת כפר נבוריה² וח'ירבת שמע בגליל,³ ובבתי קברות גדולים, כדוגמת בית שערים.⁴

2 ראו א' מאירס, ערך "כפר נבוריה", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, תל אביב 1992, עמ' 819-821.

3 א' מאירס, ערך "ח' שמע", שם, עמ' 1543-1545.

4 ראו נ' אביגד, בית שערים, ג' ירושלים תשל"ב, עמ' 199.

מקובל במחקר כי מספר מהלכים מקבילים הובילו לשימוש נרחב במגורה כסממן יהודי עיקרי החל מהמאה הרביעית. במאה זו הפכה הנצרות לדת המדינה והצלב היה לאחד מסמלי השלטון העיקריים, כאשר מהות הצלב היא הזכרת ישו ותורתו. ייתכן שמהלך כללי זה באימפריה הביא את היהודים בארץ ישראל וברחבי האימפריה הרומית לשימוש הולך ונרחב במגורה כסממן יהודי בכל תחומי החיים, על דרך האנטי-תזה לצלב.

הממצא ברמת הגולן

עיטור המגורה בגולן נמצא בעיקר על גבי פריטים ארכיטקטוניים ואבני בנייה ממבני בתי הכנסת. עד כה נמצאו כעשרים וחמישה בתי כנסת,⁵ מפיק שבדרום עד דבורה שבצפון. קיימים מספר מאפיינים בולטים למבני בתי הכנסת בגולן, כדוגמת בנייה באבני בזלת ואי שימוש בפסיפסים. עיטורי המגורה נמצאו על גבי עמודים, כותרות, בסיסים, משקופים, אבני בנייה ועוד.

תיאור הממצא:⁶

האתר	סוג פריט	מס' קנים	קו עליון	רגליים	הערות
1 אחמדיה	סוג פריט	9	יש	3	לפי ג' שומכר
2 אפיק	מדליון	7	יש	3	
3 עמוד	עמוד	7	יש	2	כתובת
4 משקוף	משקוף	5	יש	3	
5 דביה	משקוף	7	יש	3	2x
6 זומימרה	אבן	7	אין	2/3	
7 חמת גדר	סורג	7	יש	3	
8 יהודיה	אבן	9	אין	3	
9 אבן מזווה	אבן מזווה	5	אין	3	
10 נווה	אבן	7	אין	מלבן	
11 עין נשוט	בסיס	9	אין	3	
12 כותרת	כותרת	9,7	אין	מלבן	2x
13 שבר משקוף	שבר משקוף	5	?	?	

5 וראו סיכום אצל ח' בן דוד, "עשרים וחמישה מי יודע? – לשמם המקורי של אתרי ההתיישבות היהודיים בגולן מתקופת המשנה והתלמוד", על אתר ד-ה (תשנ"ט), עמ' 201-210.

6 למקורות הנתונים ראו: R. Gregg & D. Urman, *Jews, Pagans and Christians in the Golan: Heights, Atlanta, Georgia, 1996*; צ"א מעוז, בתי כנסת בגולן – אומנות ואדריכלות, קצרין 1995; צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל-אביב, 1991; נ' שאול, מגורות על אבני בניה בגולן בתקופת התלמוד, תערוכה במוזאון עתיקות הגולן, קצרין 1993.

ד - מיקום במבנה: עיטור המנורה מוקם במקום שיוכר ויראה בצורה קלה לציבור, כדוגמת: מזוזת פתח [יהודיה], משקוף [עסליה], פנים המבנה [עין נשוט] וכדומה. ממצא ייחודי נוסף בגולן הוא עיטור מנורה על חזית מערת קבורה מבית הקברות שבפיק.⁷ בבית קברות זה נמצאו כעשרים מערות קבורה, החצובות בסלע הגיר, כאשר על אחת מהן חרוטה מנורה בחזית ועל אחרת צלב.⁸ למנורה שבעה קנים ובסיס המנורה נמחק. מדוע נחקקה מנורה דווקא במקום זה ובבית קברות, דבר שלא מצאנו במרכז הגולן היהודי? ייתכן שמנורה זו נחקקה על גבי חזית המערה על מנת לסמן את המערה כמערה שנקברו בה יהודים בבית קברות מעורב, בדומה לממצא הכנסיות ופריטי בית הכנסת מהיישוב פיק הסמוך שעיקרו מתוארך לתקופה הביזנטית.

השימוש המרובה בסמל המנורה בבית הכנסת וחקיקת המנורה בחזית המערה, כסממן יהודי, משתלבים בצורה יפה עם הדעה שציינו לתהליך אשר חל בארץ ישראל במהלך המאה הרביעית במקביל לשימוש הנרחב על ידי היישוב הנוצרי והשלטון בצלב.

אמנם, השאלה מדוע בספרות האגדה מרובה ההתייחסות למנורה, נותרה עדיין ללא תשובה. כאן נסתפק בהצבעה על ההתייחסות המרובה למנורה ועל הסמליות של רוחניות ותורה הקשורה בה. דומה כי החשיבות שתלו במנורה בהקשר הארכיטקטוני-האמנותי עורדה גם יצירה רעיונית מורכבת יותר בתחום האגדה.

הממצא הרב של מבני בתי הכנסת, השימוש הנרחב בעיטור המנורה וההשקעה הרבה בחציבה וסיתות בבזלת, מלמדים על קהילה ואזור מחוברים לקרקע, על דרכם ואמונתם.

7 ראו א' זינגבוים, הקבורה בישוב היהודי הכפרי בגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשס"א, עמ' 174-179.

8 ראו א' זינגבוים, "המנורה כסממן יהודי בקבורה", על אחר (בדפוס).

הערות	רגליים	קו עליון	מס' קנים	סוג פריט	האתר
	3	יש	5	משקוף	14 עסליה
2x	3	אין	7	משקוף	15
	3	יש	7	משקוף	16 עזריה
2x, לפי ג' שומכר	3	יש	7	משקוף	17
	2	?	3	משקוף	18 צלבה
	3	אין	5 (זוויתי)	אבן	19 קצרין
	?	יש	5	אבן מזוזה	20
		3	אין	11 (זוויתי)	21 אבן מזוזה
תבליט חלקי	אין	אין	7	אבן	22 קשתות רחבעם
שייך לקומה ב'	אין	אין	7	בסיס עמוד	23 (אום אלקטיר)
שייך לבמה	3	אין	7	עמוד מעוטר	24
שייך לבמה	3	אין	7	עמוד מעוטר	25

מעיון בממצא עיטורי המנורה בגולן עולות כמה מסקנות, כדלהלן:

א - ניתן להבחין במספר "רמות" של עיטור. מעיטור פשוט של חריטה על גבי הסלע [יהודיה] עד עיטור תבליט המעוצב בצורה מדויקת ומנסה לשוות למנורה מראה תלת ממדי [עין נשוט, קשתות רחבעם].

ב - מספר קני המנורה: אנו רואים המנורות הן בעלות שבעה קנים [פיק, עסליה] אך יש מנורות רבות בעלות חמישה, תשעה [עין נשוט] וכן אחד עשר קנים [קצרין], לעיתים על גבי פריט ארכיטקטוני אחד. אין אנו יודעים בוודאות האם במקום שלא צוירה מנורה בעלת שבעה קנים כוונת האומן או המזמין היתה למנוע דמיון מוחלט למנורת המקדש או לא, אך ראוי להזכיר את דברי הברייתא בבלי שהובאה לעיל: [] "אבל עושה של חמשה ושל ששה ושל שמונה, ושל שבעה לא יעשה". ישראל לויין ראה בברייתא בבליית זו כמשקפת את כוח חכמי בבל והדגיש כי היא נעזרת במקורות הארץ ישראלי עם זאת, ביחס למנורה דומה שהיא משקפת דילמה ופתרונה - ניתן ליצור מנורה חילופית בשינוי מספר הקנים, מה שאין מוצע לגבי כלים אחרים! דומה כי המנורות שנמצאו בגולן מלמדות שדמותה של ברייתא בבליית זו עמדה לנגד האמנים!

ג - בסיס המנורה: ניתן לראות כי רוב המנורות נשמר בהן בסיס המנורה הן בעלות יתדות/רגליים ולא בסיס מדורג בשער טיטוס. ממצא זה דומה לרוב ממצא המנורות בארץ ישראל, וייתכן שניתן להסיק מכך כי מנורת בית המקדש היתה דומה למנורות אלו.